

MI TÖRTÉNT DAVID GRAEBERREL?

Los Angeles Review of Books, 2024.
január 20.

Talán nincs ember, aki nálam jobban csodálná David Graebert, a 2020-ban, 59 évesen váratlanul meghalt antropológust, közgazdászt, radikális mozgalmi vezért és kiváló stílusú szerzőt. Miután elolvastam *Fragments of an Anarchist Anthropology* (Egy anarchista antropológia töredékei) címmel 2004-ben kiadott vékonyka kötetét, azt mondogattam mindenkinek, aki odafigyelt, hogy Graeber a legfontosabb anarchista gondolkodó az 1921-ben elhunyt Pjotr Kropotkin óta. Gondolataival, amelyeket oly szépen fogalmazott meg például 2011-ben kiadott könyvében – *Debt: The First 5000 Years* (Az adósság első ötezer éve) – lelkesítette és alakította is az *Occupy* mozgalmat, amelyet meg-

ihletett Graeber radikális demokrata elkötelezettsége, egalitarianizmusa és abból a megfontolásból táplálkozó, „megelőlegző” politikai tevékenysége, hogy akik forradalomra készülnek, igyekezzenek úgy élni és szervezkedni, ahogyan majd a jövőben közös életüket kívánják elrendezni.

A Chicagói Egyetemen Marshall Sahlins tanítványa volt, antropológiai terepmunkáját Madagaszkáron végezte az 1990-es évek elején. Hazatérte után, 2001-ben jelentette meg máig sem kellőképpen megbecsült könyvét *Toward an Anthropology of Value: The False Coin of Our Own Dreams* (Egy antropológiai értékelmélet felé – A saját álmaink hamis pénze) címmel. Elméleti igényű munka volt, amely intenciójában viszonyult Marcel Mauss-hoz és Claude Lévi-Strausshoz, miközben állásfoglalásai meghökkentően újszerűek voltak. A korai munkái alapján kapott állást a Yale Egyetemen, s ugyanakkor csatlakozott a „globalizációellenes” mozgalomhoz is, amelynek elnevezését utálta ugyan, de azért ott volt a Világbank, a Világkereskedelmi Szervezet és a többi hasonló szerveződés ellen tiltakozó tüntetéseiben, és részt vett akcióiban. Állását a Yale nem véglegesítette, amit Graeber a politikai viselkedése elutasításának tulajdonított.

Saját beszámolója szerint az amerikai egyetemi világban ő nem minősült foglalkoztathatónak: szerinte a korszak egyetemein ezrével találtak menedéket a „tekintélyelvű marxisták”, ám az anarchizmusról azt tartották, hogy túlmeleg minden határon. Ezt az állítást saját tapasztalataim alapján is megerősíthetem. Graeber a maga óriási energiájának és termékenységének köszönhetette végül – nagyon is megérdemelt professzori állását – a London School of Economics-on. Az *Adósság* is az antropológia és a közgazdaságtan határmezsgyéjén egyensúlyoz, akárcsak a korábbi *Értékelmélet*. Annyiban egymásba ér e két diszciplína, hogy mindkettő vizsgálja többek közt a gazdasági csere természetét, a pénz eredetét és az egyenlőtlenség struktúráit. Figyelemre méltó volt a könyv fogadtatása: a klasszikus kapitalista szócsó, a *Financial Times* szerkesztő-

je soha még nem dicsért ily lelkesen anarchistát.

Ennek a könyvnek – és Graeber számos további kiváló írásának – „tagadhatatlan” erénye, hogy aki egyszer elolvasta, már aligha gondolkodik ugyanúgy pénzről, adósságról és értékről, mint addig, még ha más-különbben a *Bloomberg Businessweek* írná is a cikkeit. Miközben Graebert olvasva átszeli a világ kultúráit és történelmét, hogy megfigyelje, hogyan alakulnak ki a pénz és az adósrabszolgaság különböző formái, úgy érzi, végre először világosan és nem ideologikusan veszi szemügyre őket. Graeber bemutatja a csere és az érték rendszereinek számos alternatív lehetőségét, például Mauss leírását is az „ajándékozás ökonómiájának” változatairól. S mindezt egy kalandor könnyed, mégis precíz stílusában adja elő, viszont egy komoly tudós igényességével dokumentálja. Az adósságról írt könyve sok olvasónak nyitotta fel a szemét, és segítette megértenie, miről szól és mit akar az épp akkor bontakozó *Occupy* mozgalom.

A könyv számos felismeréssel szolgált, de mindenekelőtt meggyőzően írta le a gazdasági hierarchia és uralom valóságos történetét, amely a neoliberalis kapitalizmusban tapasztalt nyomasztó strukturális és ideológiai helyzetekben csúcspontjára érkezett: immár minden fogyasztó önmagát okolja, ha olyan adósságba keveredett, amelytől élete végéig nem szabadul, miközben az egész emberi világ mintha egy láthatatlan kéz műve volna, átalakult egy felelősségre sem vonható vertikális hatalmi struktúrává. Az emberek azért is csatlakoztak az *Occupy*-hoz, mert hirtelen megértették, hogy az adósságteher, amelyet magukkal vonszolnak, nem saját egyéni hibájuk, hanem egy évszázadokon át formálódó strukturális stratégia terméke.

Graebernek a tanulmányok¹ és a tiltakozó akciók egymásutánjában kidolgozott anarchizmusa viszont a jelenünkre vonatkozott, és máig lelkesítő. 2000 és 2015 között megfogalmazta politikájának központi ismertetőjegyeit: „az állam és a strukturális erőszak, egyenlőtlenség vagy uralom minden formájának elutasítása”; „a konszenzuson alapuló közvet-

1 ■ Néhány példa: *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire* [Lehetőségek: Írások a hierarchiáról, a lázadásról és a vágyról], AK Press, Oakland–Edinburgh, 2007.; *Direct Action: An Ethnography* [A közvetlen cselekvés etnográfiája], AK Press, Oakland–Edinburgh, 2009.; *The Democracy Project: a History, a Crisis, a Movement* [A demokrácia mint feladat: egy történet, egy válság, egy mozgalom], Spiegel & Grau, New York, 2013. (Második kiadás: Penguin, 2014.)

len demokrácia decentralizált formái” úgy, ahogyan létrejöttek a letáborozó *Occupy*-résztevők körében, de sok más térben és kultúrában is; „az ellenállás megelőlegező, prefiguratív politikája”, valamint az az állítás, hogy egy nem tekintélyelvű forradalom nem is lehet sikeres, ha szerveződését tekintélyelvű formák uralkják; „az állandó, nevekhez kötött vezetési struktúrák elvetése”, az államot ellenző „kommunizmus”, a javak megosztásán, sőt ajándékozásán alapuló gazdaságok – például az, amelyet Mauss antropológiájából ismerünk.

Eltartott egy ideig és többszöri újraolvasásra derült ki igazán, hogy utolsó munkáiban Graeber elvetette vagy legalábbis szigorúan (bár kimondatlanul) módosította minden korábbi állásfoglalását, különösen a királyokról mesterével, Sahlinsszal együtt írt könyvében, valamint a halála előtt pár héttel befejezett, David Wengrow régisszel közös kötetben.² Graeber politikai gondolkodása számos vonatkozásban közelített a főáramhoz, bár a politikai tekintély és a gazdasági hierarchia eredetéről szóló narratívája továbbra is friss, radikális és gazdagon dokumentált, sőt a stílusa sem vesztett semmit korábbi vonzerejéből. Végül is, ha az ember a London School of Economics professzora, könyveit az FSG [Financial Sponsors Group] támogatja és a *Financial Times* dicséri, az nyilván mérséklően hat, sőt akár őt magát is kooptálhatóvá teszi.*

A *The Dawn of Everything*ben (Mindennek kezdete) Graeber és Wengrow azt állította, hogy sem az egyenlőtlenségnek, sem az államnak nincs semmiféle különös eredete, sőt az „egyenlőség” és „az állam” nem tekinthető értelmes vagy szinguláris fogalomnak. Politikafilozófiai problémaként az állam és a gazdasági egyenlőség vélt eredetének kérdései a történészek szerint a XVIII. századi felvilágosodás idején merültek fel, leginkább azoknak a nehézségeknek köszönhetően, amelyekbe az emberek beleütköztek a gyarmatosítás korszakában a különböző kultúrákkal való intenzívebb érintkezés során. A szerzők érvelése szerint ezek a kérdések abból adódtak, hogy egyesek – például Rousseau és Turgot – az emberiség történelmének történe-

tileg kontingens, tendenciózus és leegyszerűsítő olvasataival álltak elő. Csakhogy az „egyenlőtlenség” és az állam Graeber kései szemszögéből (avagy a kései Graeber szemszögéből) nem megfelelően definiált, talán nem is definiálható, problematikus és ideologikus fogalmak. Ennélfogva az egalitarizmus és az államellenesség, amikor a felszámolásukat követeli, valójában a leegyszerűsítő és a modernitással együtt alakuló nyugati fogalomalkotás csapdájába esett.

Nem világos, legalábbis nekem nem, hogyan lehet valaki anarchista anélkül, hogy egyben egalitáriánus és államellenes ne lenne. Amikor e két kérdésben Graeber megtagadja azt, amivel még 2010 körül meghatározta a maga politikai nézeteit, akkor az anarchista felfogást veti el, vagy pedig arra készteti olvasóját, hogy maga próbálja újradefiniálni az anarchizmust olyan terminusokban, amelyek jobban megfelelnek a valóságos kultúrákban ténylegesen megjelenő hatalom differenciáltságának és bonyolultságának. Ha egy ilyesfajta rekonstrukció lebegett a szerző szeme előtt, akkor azt kell mondanunk, hogy ennek a munkának még nem ért a végére, amikor munkássága hirtelen megszakadt.

Vajon mit szólna az *Occupy*-korszak Graeberje – aki a saját beszámolója és mások emlékei szerint is részt vett a „Mi vagyunk a 99%” híres jelszavának megfogalmazásában, az olyasfajta állításokhoz, mint amilyenek az alábbi, a *The Dawn of Everything* legelején olvasható, nyilván az egész könyvet keretbe foglaló kijelentések?

„nem világos, egyáltalán mit jelenthet az egyenlőtlenség kiküszöbölése. (Az egyenlőtlenség melyik fajtájáról van szó? A vagyoniról? A lehetőségekről? Pontosan mennyire legyenek egyenlők az emberek ahhoz, hogy kimondhassuk: »kiküszöböltük az egyenlőtlenséget«?) Az »egyenlőtlenség« terminusa a technokrata reformerek korszakának megfelelően keretezi a társadalmi problémákat abból kiindulva, hogy eleve szóba sem jöhet semmiféle, a társadalmat átalakítani óhajtó elképzelés.

Az egyenlőtlenségről való beszéd lehetőséget teremt a

számokkal való trükközésre, a Gini-együtthatókról és a diszfunkcionalitás küszöbértékeiről folytatott vitára, az adórendszerek és a szociálpolitikai mechanizmusok átszabására, sőt még arra is, hogy azzal riogassuk a nyilvánosságot, milyen rosszra fordultak a dolgok (»Gondoltad volna? A világ lakosságának leggazdagabb 1%-a birtokolja a világ vagyonának 44%-át!«).

Itt mintha önmagán és az egész *Occupy* mozgalmon gúnyolódna (persze Thomas Piketty is), vagy mintha Graeber és Wengrow gúnyolódna a korábbi Graeberen. Ebből még egy csipetnyi Hayek is kihallható. Ma már csak „technokrata trükközés” volna, ami egykor a világgazdasági hierarchia alapvető bírálata volt amiatt, hogy differenciáltan és egyre fokozódó mértékben irányítja az erőforrásokhoz való hozzájutást? Nem teljesen világos. Attól még, hogy az egyenlőtlenséggel kapcsolatos kérdések némelyike homályosan vagy kifejezetten rosszul van föltéve, a vagyoni egyenlőtlenség továbbra is alapvető társadalmi probléma. Hogy nehogy elkerülje figyelmünket, mennyire központi jelentőségű ez a megdőbbenő pálfordulás, Graeber és Wengrow könyvük záró fejezetében visszatérnek az egalitarizmusnak és az állam fogalmának a kritikájához. Figyelem! Nem az állam, hanem csak a fogalma a kritika tárgya.

A kései Graeber újra meg újra azt hangsúlyozza az *On Kings* és a *The Dawn of Everything* lapjain, hogy – amint az egyik hosszú fejezet címe is elismétli: „az államnak nincs eredete”. „A társadalomtudósok és a politikafilozófusok több mint egy évszázada vitatkoznak »az állam eredetén« – állapítja meg Graeber és Wengrow. – A vitáiknak sosincs vége, nem is lesz soha. [...] Akárcsak »az egyenlőtlen-

2 ■ David Graeber – Marshall Sahlins: *On Kings*. University of Chicago Press, 2017.; David Graeber – David Wengrow: *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. MacMillan, 2021.

* ■ Graebertől magyarul olvasható: Adósság, erőszak és személytelen piacok. Polányista meditációk. *Fordulat* 20 (2012), 10–47. old.; Oszd szét. *Café Babel* 70., 21 (2012), 33–37. old.; *Bullshit munkák*. Ford. Boross Otília, Typotex, Bp., 2020.

ség eredetének» keresése, az állam eredetének keresése sem több egy fantáziakép kergetésénél.”

Ez utóbbi kijelentés a társadalmi hatalom antropológiai és régészeti kutatásokon alapuló komplex elemzésére támaszkodott. A klasszikus weberi definícióval szemben – amely az államot az erőszakalkalmazás monopóliumával rendelkező embercsoportként határozta meg – Graeber és Wengrow azzal érvel, hogy a modern államot három elem kontingens kombinációja alkotja, amelyek a történelem során nagyon is különböző alakzatokban fordultak elő, nevezetesen az erőszak, az információk és az egyéni karizma feletti uralomban. Ennélfogva a politikai hatalmat végső soron az uralom e paradigmatis formái közül egyetlenegyre, az erőszakra visszavezetni rettenetesen felszínes leegyszerűsítés.

„Úgy látom, hogy »az állam« már elcsépelt fogalom – írja Graeber az *On Kings* című könyvben. – Az állam eredetéről folyó viták ugyanis szinte mindig feltételezik, hogy »az állam« egy bizonyos dolog, és ha az ember az állam eredetéről beszél, akkor szükségképp egyben a városiasodás, az írásos irodalom, a jog, a kizsákmányolás, a bürokrácia, a tudomány kialakulásáról és szinte minden egyéb tartósan fontos dologról beszél, ami csak létrejött a földművelés kezdetétől a reneszánszig, kivéve talán a világvallások kibontakozását.

Ez azonban tévedés – szögezi le Graeber –, mivel »az állam« valójában egymástól gyakran teljesen elkülönülő, heterogén kezdemények elegye, amelyek véletlenül összetalálkoztak több meghatározott időben és helyen, most pedig az látszik, hogy folyamatosan eltávolodnak egymástól.”

Csak hogy az államnak ez a „leegyszerűsítő” felfogása épp az a felfogás, amely az állam anarchista kritikáját hevítette, ahogyan azt hirdetői megfogalmazták William Godwintól Mihail Bakunyinton át Emma Goldmanig. Én magam *Against the State: An Introduction to Anarchist Political Theory* (Az állam ellenében – Bevezetés az

anarchista politikaelméletbe) című, 2008-ban kiadott könyvemben úgy érveltem, hogy az államhatalom alapja erőszak és kényszer; hogy az erőszak és a kényszer védelmezése erkölcsi igazolásra szorul; s hogy a társadalmi szerződés elmélete és az összes többi próbálkozás ebben a tekintetben szánalmasan inadekvát. Ezért egyáltalán ne is legyen politikai állam. A kései Graeber szerint ez a levezetés leegyszerűsítő, és nem tartalmaz tapasztalati tudást: az elemzés nyomán „az állam” fogalma darabokra esik szét, ezért fel kell adni. Az államellenességnek eszerint semmi értelme, hiszen így azt se tudjuk, mi ellen küzd az, aki elutasítja az államot.

„Állam nélkül is létezhetnek uralkodók, arisztokráciák, rabszolgák, akárcsak a patriarchális uralom szélsőséges formái – jelenti ki, némiképp meghökkentően Graeber és Wengrow –, állam nélkül nem kevésbé lehetséges bonyolult öntözőrendszereket működtetni, tudományt és elvont filozófiát művelni.” Akkor viszont „ténylegesen mit tudunk meg az emberi történelemről, ha egy politikai entitásról megállapítjuk, hogy mint »államot« kívánjuk leírni, egy másikról meg azt, hogy nem is »állam«. Nincsenek ennél érdekesebb és fontosabb kérdések, amelyeket feltehetnénk?”

Nos, vannak más kérdések is. Ám ez a kérdés jóval túlrepíti Graebert korábbi anarchizmusán, illetve viszszaépíti az elé.

A *The Dawn of Everything* egyik alapvető érvelése konkrétan azt jelzi, hogy munkássága vége felé Graeber a liberalizmusra emlékeztető álláspont felé tört előre – ami egyeseknek nagyon is a kedvére van, másokat meg igencsak felbosszant. Én ugyan az utóbbiak táborát gyarapítom, de elismerem, hogy a liberális politikafilozófia az igazolások egy érdekes, új csoportját, új verzióikat és megfogalmazásukat fedezheti fel a kései Graeber írásaiban. Mindenesetre azt állítják, hogy a felvilágosítók által használt és a politikai gondolkodás középpontjába emelt fogalmak, mint amilyen az „egyéni jogok” vagy a „demokratikus döntéshozatal eljárási”, valójában a gyarmatosított népeknek az európai hatalmak által kialakított politikai rend felett gyako-

rolt „bennszülött kritikájából” nőtt ki. Ezt a tételt az 1701-ben elhunyt Kandiaronk alakjával szemléltetik, aki a mai Michigan területéről, a wendat törzsből származó szónokként a nyugati politikai rendszerek vitatásával Diderot-ra és Voltaire-re is hatással lehetett (a „lehetett” és a „szinte bizonyosan” gyakran fordul elő ebben a könyvben).

Ez is egy módja annak, hogy az egyéni jogokhoz és szabadságjogokhoz inherensen hozzátartozó egyetemesség fogalmát rehabilitáljuk és felmentsük a jólismert vádak alól, nevezetesen hogy az egyetemesség valójában csak a gyarmatosító kizsákmányolás Európa-centrikus terméke, az individualista liberalizmus pedig – a marxista kritika értelmében – a burzsoázia hivatalos ideológiája. Graeber és Wengrow szerint viszont az efféle fogalmak tényleg szembefordulnak a gyarmati kizsákmányolással és a kapitalizmus kibontakozásával, mert megalkotóik maguk a kizsákmányolt vagy kiirtott emberek.

Ezen az alapon a szerzők kibocsátanak egy egyetemes nyilatkozatot az emberi jogokról, amely igencsak különbözik az Egyesült Nemzetek által bevett verziótól, noha azért kapcsolódik is hozzá. Három alapvető szabadságjogot sorolnak fel, ezek „a költözés szabadsága, az engedetlenség szabadsága és a társadalmi viszonyok megteremtésének vagy átalakításának a szabadsága”. Ugy tűnik, hogy szerintük e jogok minden kultúrában minden egyént megilletnek. Könyvük zárszavában egy zavarba ejtő, ám végsősoron szuggesztív kijelentés olvasható:

„Szellemi hagyományaink arra köteleznek, hogy egy valójában birodalmi nyelvet használjunk [...] és a nyelv már eleve magában hordozza a legtöbb dolognak a magyarázatát, sőt az igazolását, amelyekről itt megpróbáltunk számot adni. Ezért éreztük helyenként szükségét annak, hogy ebben a könyvben felállítsuk a saját semlegesebb (merjük azt mondani: tudományos?) listánkat arról, hogy mit tekintünk az alapvető emberi szabadságjogoknak és uralmi formáknak.”

Nem hiszem, hogy ez egyáltalán összeegyeztethető a politikai és gazdasági berendezkedéseknek azzal a sokaságával, amelyet a szerzők könyvükben felvonultattak, azzal viszont egyetértek, hogy a könyv egy „birodalmi” nyelven vázol olyan feltételezeten objektív, cáfolhatatlan politikai igazságokat, amelyeket végül minden racionális ember elfogadna. Arra a kijelentésre, hogy a Graeber és Wengrow által körvonalazott szabadságjogok és uralmi formák „tudományosan” megállapítást nyertek volna, csak annyit mondhatok, hogy Rousseau és Turgot is ezt állította – de sosem gondoltam volna, hogy ezt Graeber szájából is hallom egyszer, miközben a könyvben szó sem esik az alapvető szabadságjogok státuszáért küzdő további jelöltekről és még csak kísérletet sem látni e különös szabadságjogokat megalapozó igazolásokra vagy legalább kölcsönviszonyaik azonosítására.

Nem gondolom, hogy hozzá kéne szoknunk, hogy rendre megsértsük egymás engedetlenségre való jogát – bár ez bővebb kifejtésre szorulna. De kétségtelenül meglep, hogy ilyenfajta univerzalizmusnál köt ki egy ilyenfajta

antropológia, amely legjobb esetben épphogy megtámogatja, a legrosszabb esetben viszont éles ellentétben és szélsőségesen feszült viszonyban áll vele. Graeber sohasem volt relativista, ez igaz. Ám az, hogy lazán ugyanazt a három fogalmat használja minden valaha létezett kultúra bemutatásában, aligha egyeztethető össze azzal a tisztelettel, amellyel korábban az emberek közti különbségekhez nyúlt, nem szólva a saját korábbi politikai állásfoglalásairól. Lépten-nyomon az örökös „hármasság” felismerése olyan a priori okoskodást jelez, amiről minden elmondható, csak az nem, hogy tapasztalati tudáson alapulna.

Ha a kései Graeber politizálásáról kérdeznének, talán azt mondanám, hogy úton volt ahhoz, hogy a fő vonalhoz tartozó baloldali, avagy államszocialista legyen. Kiváló portrét rajzolt róla Molly Fischer a *New York* című társasági magazinban, és azt írja, hogy élete végén Graeber az Egyesült Királyságban a Munkáspártban tevékenykedett. Egy interjúban kijelentette: „Azért támogatom Jeremy

Corbint, azért örülök a politikájának, mert kész együttműködni a társadalmi mozgalmakkal.” Graeber – tudósít Fischer – „kapcsolatot keresett John McDonnell-lel, Corbyn árnyék-pénzügyminiszterével, hogy hétköznapi briteket bevonhasson a kormányzati működésbe.” Corbyn kommunikációs igazgatója úgy jellemezte Graeber, mint olyasvalakit, aki „szikrákat csíhol a képzeletből ahhoz, ami politikailag lehetséges.” Amikor Corbynt antiszemitizmussal vádolták meg, ami közrejátszott a bukásában, Graeber egy videót készített a védelmében – ami szerintem igencsak távol esik attól, ami ő még 2000-ben volt.

Lehet, hogy politikai álláspontja „beérett” – ezzel többnyire mind így vagyunk, ha van bennünk kellő kitarthatás. Vagy talán az empirikus adatok indították el más irányokba, vagy munkatársai hatottak az álláspontja kifejezésére. Bárcsak lett volna ideje további könyvek megírására, hogy láthassuk, merre halad, vagy lett volna néhány alkalom, ahol meghallgathattuk volna, hogyan értelmezi eltávolodását egykori eszményeitől. Mert ezek híján csak elszomorodhatok.

CRISPIN SARTWELL

Wessely Anna fordítása

E SZÁMUNK SZERZŐI

Egry Gábor – történész,
Történettudományi Intézet

Jakab András – jogász, Paris Lodron
Universitát Salzburg, MTA

Kiss Csaba – filozófus, Budapest

Majtényi László – jogász, Eötvös Károly
Intézet, a BUKSZ szerkesztője

Márton Miklós – filozófus, ELTE ÁJK
Mártonffy Marcell – irodalomtörténész,
ELTE BTK

Mink András – történész, OSA

Németh Ákos – irodalomtörténész és
politológus, Pécsi Tudományegyetem BTK

Oblath Gábor – közgazdász, KRTK

Piroska Dóra – politológus, CEU,
Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Bércs

Szilágyi Zsolt – történész

Vékás Lajos – jogász, professor emeritus,
ELTE ÁJK

Veszprémy László – történész